

Doina BUTIURCA

O problemă de tipologie a culturii: paradigma lateralității „stânga” în frazeologisme

D.B. – conf. univ. dr.,
Universitatea „Petru-Maior”,
Târgu-Mureș. Domenii de
competență: lingvistică,
terminologie, estetica
sacralității. Ultimele lucrări:
coordonator pentru limba
română, coautor al Proiectului
*Vocabulaire panlatin des
pneumopathies professionnelles*
(Proiect realizat în cadrul
Realiter); coautor și
colaborator la *Dicționarul de
critică și teorie literară. Valori
românești și valori europene ale
secolului XX.*

Abordate dintr-o perspectivă integratoare, „sistemică și extrasistemică” (Eugeniu Coseriu, 1997), frazeologismele, care aparțin paradigmei lateralității, reprezintă o tipologie relativ omogenă în limbile indo-europene. Golită de valoarea somatică primară, „stânga” dobândește conotații variabile de la o sferă a culturii scrise / gândite la alta: psihologia umană, personalitatea, morala, actul de a economisi, politica, sportul, confruntarea cu limita etc. Omul a codificat propriile stări de spirit, utilizând un cod simbolic și comportamental (individual și / sau al membrilor societății) diferit de la o limbă la alta. În limba franceză, de exemplu, ideea că o persoană se află într-o stare de indispoziție este sugerată prin expresia „Se lever du pied gauche” (Etre de mauvaise humeur), în limba română prin „A se trezi cu dosul în sus”, în spaniolă prin „Levantarse con el pie izquierdo”, iar în catalană prin „Aixecar-se amb el peu esquerra”. Aceeași conotație are expresia italiană „Alzarsi col piede sbagliato” și construcția engleză „To get out of the wrong side of bed”, precum și expresia din limba germană: „Mit dem linken Fuß aufstehen” (în variație liberă cu „Mit dem falschen Fuß aufstehen”). Cu excepția limbii române (și a limbii engleze), cvasiechivalentele expresiei franceze, existente în limbile romanice occidentale, reprezintă ideea de indispoziție prin recursul analogic la caracteristicile prototipice (stânga – partea slabă) ale denominatorului semantic. În acest plan al

mentalului colectiv, imaginea a fost creată prin asociere cu „starea de spirit”, cu partea „fără de valoare” (fr. gauche) a lateralității și o regăsim în discursul literar. Simone de Beauvoir scria: „(...) il y a des jours comme ça où on se lève du mauvais pied, où on ne prend plaisir à rien” (*Les belles images*). „Se lever du pied gauche” s-a născut în mediul crescătorilor de animale, din terminologia muncilor cu caii, fapt unanim consemnat în Dicționarele Academiei Franceze. În secolul al XVII-lea se spunea despre un cal care ridica piciorul stâng, înainte să calce cu dreptul, că galopează pe un picior bolnav. În consecință, animalul se afla mereu în dificultate. Aceste asociații inedite dintre o „stare de spirit” de rău augur și imaginea piciorului stâng pe care limbile romanice occidentale le fac sunt metafore poetice transferate, analogic, din limbajul somatic în domeniul emoționalului: indispoziția este un „picior stâng” s.c.l. În limba română, a spune despre un om că „stă fără chef și tot posomorât” (Iuliu Zanne) nu este o problemă a polarității drept / stâng. „A se trezi cu fața la cearceaf”, „A se scula cu dosu-n sus” au aceeași semnificație cu fr. „Se lever du pied gauche”, dar o simbolică (parțial somatică) diferită, dublată de detaliul „timpului” emoțional. Întrebarea ce se pune în acest context este care ar fi factorii, categoriile existențiale / filozofice / lingvistice care au determinat limbile romanice să codifice verbal noțiuni și stări emoționale asemănătoare în mod diferit. Un prim răspuns ar fi paradoxul latin al substantivului „sinistrum, i”. Pe lângă clasa morfologică a adjectivului („sinister, tra, trum”), exista în limba latină forma nominală „sinistrum, i” [subst. n.], substantiv plurivalent semantic: 1. „a sinistro” (venind din stânga) / „in sinistrum” (mergând spre stânga); 2. (fig.) defavorabil, nefericit, rău: „arboribus Notus” (austrul defavorabil pomilor); 3. „rău prevestitor, de rău augur” (Gheorghe Guțu, 2003, 1232). Substantivul a completat pletora semantică a „stângii”, aparent unitară. Substratul metafizic al paradigmei era însă departe de a fi unitar, datorită interferențelor culturale / influenței grecești asupra culturii latine – iar acest fapt reprezintă cea de-a doua cauză a diferențelor de conceptualizare. „Viziunea” privind noțiunea de lateralitate „stânga” era total diferită: în vorbirea augurilor romani, care, privind către sud, aveau răsăritul la stânga, „sinistrum, i” avea sensul de „favorabil, bine prevestitor, de bun augur” (Gheorghe Guțu, 2003, 1232): „avi sinistra” (sub auspicii favorabile); „sinistra cornix” (VERG.) – o cioară care se aude din stânga (semn de bun augur) etc., spre deosebire de ritualul grec, unde stânga prevestea răul. Filonul grecesc a fost valorificat în limba latină în construcții de tipul „Sinistra pede proficisci” (APUL) – „a porni cu stângul” (semn rău) – și „a garantat” un tip de semnificare constant pentru frazeologismele limbilor romanice timp de două milenii. Accepțiunea de „favorabil” a „stângii”, dată de prezicătorii romani, a rămas insignifiantă în dinamica frazeologică panlatină.

Există o mare diversitate asociativă în frazeologismele limbilor indo-europene, ce nu poate fi supusă ușor sistematizărilor, decât dacă cercetătorul face recurs la tipologia culturii / la mentalitate. „Orientarea” vieții și a activității umane spre o morală a cumpătării este transparentă în actul de „a economisi”. Este un act care nu poate fi privit ca fenomen în sine, izolat de domeniul culturii și al mentalității ce i-a dat individualitate [Studierea lui *peku și a derivațiilor săi, în cele trei mari grupuri dialectale – IIR, italică, germanică – îi permitea lui Emile Benveniste să formuleze aserțiunea că vocabularul economiei IE este specific unui tip de „economie pastorală” (Emile Benveniste, 1999, 37)]. În limba franceză „en mettre à gauche” are sensul de „mettre de l’argent de côté, économiser”, expresie echivalentă semantic cu rom. „a strânge cureaua”, „a pune deoparte”, „a pune ban pe ban”, „a pune la ciorap” etc. Claude Duneton (*La puce à l’oreille*, 2002) face apel la modelul cultural francez în explicarea expresiilor legate de simbolistica „stângii”: stânga este partea unde se poartă sabia, așa încât aceasta este ușor de apucat pentru un dreptaci; este, în consecință, lateralitatea care permite cea mai bună protecție a economiilor. Surse ale *Enciclopediilor* franceze menționează că în secolul al XVII-lea se utiliza un buzunăraș de vestă, ascuns la subsuoară, pentru a fi protejat de doritori. Ținut la subsuoara stângă, era ușor accesibil pentru un dreptaci. În limba română, omologarea „bani-stânga” este cvasiinexistentă în frazeologisme. „A pune bani albi pentru zile negre” are sensul de a economisi „bani de argint, numiți astfel după culoarea metalului”; referirea, prin adjectivul alb, „la monedele de argint” se datorează „unei interesante evoluții semantice a adjectivului lat. asper „aspru” în greaca bizantină” (Stelian Dumistrăcel, 2001, 23), dar și culturii orientale, prin legătura „originară a termenului cu metalul alb”. Expresia evidențiază și un al treilea tip de determinare care ține de mentalitate: „Banii de argint au putut reprezenta (mai curând decât cei de aur) și modalitatea de a-și face rezerve a celor de condiție mai modestă” (Stelian Dumistrăcel, 2001, 23). Fie și numai din exemplele date, observăm că, spre deosebire de limba română, în limba franceză tradiția greacă a rămas mereu în vigoare prin semiotica stângii: „le Gaucher”, „Avoir deux mains gauches” (cu echivalent engl. „To have two left hands”), „avoir deux pieds gauches” au sens negativ, semnificația lor fiind aceea de a fi deosebit de neîndemânatic (Etre maladroit à un niveau extrême), lipsit de talent, incapabil pentru orice activitate. Sintagmele și semnificațiile lor sunt consemnate în *Dictionnaire Historique de la Langue Française* (Alain Rey), având o circulație paralelă. Frazeologismele / expresiile somatice ale lateralității poartă amprenta limbilor istorice, în sensul în care le-a definit Eugeniu Coșeriu, cu diferențe mai mult sau mai puțin profunde și cu varietate internă. Diferențele sunt de natură „diatopică... în spațiul geografic” al limbilor neolatine, date de matricea culturală (limba latină, filo-

nul grecesc etc.), „diastatică... diferențe între straturile socioculturale ale comunității lingvistice” și „diafază... adică între diferitele tipuri de modalități expresive” (Eugeniu Coșeriu, 2000, 264). Un caz particular îl reprezintă supranumele somatice ale lateralității: fr. „le Gaucher” este ilustrativ nu numai prin tradiția semnificației („defavorabil”). *Dictionnaire Historique de la Langue Française* relatează următoarea anecdotă: în timpul Republicii, membrii familiei Mucia se mândreau să poarte porecla *Scaevola*, adică *Stângaciul*, care le amintea de strămoșul lor de la sfârșitul secolului VI ante Ch. Pe numele său adevărat, Caius Mucius, romanul a trecut aproape neobservat prin taberele dușmane, cu scopul de a-l asasina pe regele etrusc, Lars Porsenna. În locul regelui, a lovit din greșală pe secretarul acestuia. Luat prizonier, Caius Mucius arăta dispreț față de moarte, purtându-se cu mare demnitate în fața mulțimii și a regelui. Respectat și admirat de toți pentru curajul său, Mucius a fost iertat, dar a primit de la contemporanii săi porecla de gloriosul „Stângaci”. Se observă cum „Le Gaucher” depășește în astfel de situații pitorescul onomastic al oralității colocviale: reconstituie un scenariu istoric, menține, printr-un „nucleu narativ”, originea semnificativă a familiei / a genealogiei în istorie, transmițându-se ereditar. Inițial poreclă „Le Gaucher” a devenit supranume, metaforă-blazon, care păstrează conștiința de sine a unui moment al istoriei. Numeroase alte supranume sunt purtătoare de valori „trans-lingvistice”, depășesc nivelul comunicațional prin determinarea antropo-socială / culturală etc. Există și o categorie de somatism care, în tradiția studiilor lui Ion-Aureliu Candrea (I.-A. Candrea, 1895, 152), sunt cunoscute sub denumirea de „porecle”. Valoarea lor este conjuncturală, purtând memoria unui comportament / a detaliului fizic: Ovidius – poetul latin al *Metamorfozelor* – avea porecla *Naso* (Cel cu nasul mare), comandantul mongol se numea Timur-Lenk (Șchiopul), Regina Maria Tudor (1553-1561) a Angliei purta porecla de Maria „Sângeroasă”, Petru, fiul nelegitim al lui Ștefan cel Mare și al Mariei Rareșoia, este cunoscut în istoria românilor ca Petru Rareș (Cel cu părul rar) etc. Puține sunt situațiile când poreclele somatice pierd noțiunea peiorativă, dat fiind faptul că ființa umană (rege / cărturar / erou / simplu cetățean) se pune în relație cu o istorie personală / de grup / cvasiuniversală etc. De la începuturile istoriei, omul societăților tradiționale (și nu numai!) a utilizat un cod lingvistic încărcat de semnificații comportamentale și culturale, de „norme particulariste”, de „fapte sociale totale” (Mauss, 1923-1924). Nelipsite sunt regulile ceremoniale din conotațiile „stângii”. „Pourquoi passer l'arme à gauche veut-il dire «mourir»?”, este întrebarea pe care Claude Duneton (*La puce à l'oreille*, 2002) o pune: „Cette locution provient du langage militaire. Au XVIIe siècle, quand les soldats devaient charger leur fusil, ils le tenaient de la main gauche, afin de pouvoir utiliser leur main droite et être plus à l'aise. Cepen-

dant, les mouvements à effectuer étaient longs et nombreux, laissant les soldats très vulnérables. «Passer l'arme à gauche» pouvait donc à ces occasions être synonyme de mourir. De plus, lors des funérailles avec les honneurs militaires, les soldats passaient leur arme à gauche, canon vers le sol, en signe de deuil et de respect envers le défunt. Enfin, le mot «gauche» a toujours eu une connotation négative” (*L'internaute Encyclopedie*). Se desprinde constatarea că „determinarea” expresiei „passer l'arme à gauche” este exclusiv socioprofesională și a rămas funcțională – prin ritualul de a trece arma în mâna stângă, la funeraliile cu onoruri militare. Scriitorii recunosc valoarea estetică a expresiei, pe care o valorifică frecvent în discursul literar. Citim în *Stello*, opera lui A. de Vigny: „Les crânes sont les six maîtres d'armes à qui j'ai fait passer l'arme à gauche. – Cela veut dire tuer, n'est-ce pas? – Nous disons ça comme ça, reprit-il avec la même innocence” (ch. XXIII).

Frazeologismele somatice ale lateralității diferă sub aspectul ocurenței, la nivelul stilurilor funcționale ale limbii. „A da cu stângu' -n dreptu' ” contribuie la extinderea tonului colocvial în presa scrisă, menținând spiritul de satiră (politică, sportivă, a sistemului de justiție etc.) al vieții sociale. Efectele oralității nu sunt în toate situațiile cele scontate, ajungându-se până la formule de tipul: „...doctor în drept dădea cu stângu' -n dreptu' predând Dreptul Penal”, în care criteriile de selecție nu iau în considerare neajunsurile redundanței. Textul devine incoerent prin supralicitarea pragmaticului. Pierderea articolului hotărât în frazeologismele somatice nu pune probleme grave de gramatică a limbii române; norma literară acceptă faptul că vocala precedentă preia rolul articolului (a susținut-o Mioara Avram, a acceptat-o Graur). În cazul expresiei „a da cu stângu' -n dreptu' ”, forma orală este unanim acceptată. Numeroase sunt situațiile în care imixtiunile de registru stilistic nu sunt potrivite pentru aspectul cultivat al limbii: „...Cu stângu -n dreptul”, „CCR își dă cu stângu -n dreptul: Independenții pot candida la alegerile parțiale”; „CSM dă cu stângu -n dreptul în privința declarațiilor de avere și de interese” etc. Nu întotdeauna subiectul articolelor de presă este legat de oralitate. Din acest considerent, reproducerea pronunțării nu este justificată în situația când textul este neutru (abordează problemele de politică internă și internațională, subiecte privind Justiția), chiar dacă registrul discursiv este ironic.

Semiotica drept / stâng devine un domeniu complex și sub alte aspecte: unele structuri frazeologice sunt „narațiuni” *in nuce* care însumează elemente psihologice și modalități de raportare a umanului la existență, mustind de înțelepciune. Sunt ușor de receptat și, din acest motiv, formele de cultură le actualizează, propunând variante contextuale. Alteori devin un prilej de reflecție, prin capacitatea de a ilustra dependența ironiei de starea de implicare

subiectivă a emițătorului, de antonimia statornicită antropologic, prin tradiția culturală, pe fundamentele căreia se dezvoltă personalitatea. Deși congrese, expresiile cu model biblic și / sau valorizator (eng. „right-brain thinking” – creativitate; activități ale persoanelor creative, emotive, intuitive) și cele laicizate prin caracteristica „pragmatic” diferă sub raport tematic și stilistic. Exigențele de textualizare diferențiază cele două serii, nu numai prin oralitate (cultivă intonația și pauza, apostroful), ci și prin modificări de simbol de tipul „a da cu dreptul în stângul”. Deloc fericită, eludarea caracteristicii prototipice prin asemenea expresii deformează o tradiție culturală cvasiuniversală, denaturează adevăruri imanente și / sau o întregă metafizică: „dreapta” este axiomatică, „stânga” – conjuncturală; dreapta este valoarea, stânga – slăbiciunea. Din vremuri imemorabile, omul a creat, pornind de la semiotica lateralității, „dreapta”, o scară ireversibilă de valori la care s-a raportat în evoluția sa. Este înțelepciunea pe care o regăsim în arriere – planul paremiologiei, în modul de a percepe lumea: „omul fără prieteni e ca stânga fără dreapta”, o regăsim în mentalitatea franceză: „Savoir distinguer sa droite de sa gauche”, „Se diriger vers la droite” și (fie și numai parțial!), în modul de „a medita”: „Se couchere sur la droite”.

Frazeologisme ca „a da cu dreptul în stângul”, promovate în articolele de presă / în mass-media, sunt accidente, forme de mimetism inautentic, lipsite de rădăcini și nu vor supraviețui în culturile de tradiție!

Dacă paradigma lateralității „dreapta” rămâne, prototipic, legată de gnoseologie, de cunoașterea calităților umane, realizările frazeologice generate de „stânga” derivă din modul de a gândi (eng. „left brain thinking”, gândire lineară, causală, simbolică, logică), din atitudine (eng. „a left handed compliment”, compliment cu conotație negativă sau nefavorabil unei persoane), din tipologia culturii, în general, și este necesar să fie analizate din această perspectivă. Corpusul de expresii și frazeologisme aparținând lateralității „dreapta” definește omul societăților tradiționale, preocupat de relația ființei sale cu Cosmosul. Paradigma „stângii” este formată din categorii / tipuri culturale / valori estetice... tipice gândirii modernului. Mai aproape de percepția omului religios, „dreapta” face parte din familia de spiritualitate a creștinului, preocupat de mistica relației cu Dumnezeu și / sau cu Celălalt. Este starea de grație, cu o componentă revelatorie (rom. „La dreapta Tatălui” / fr. „La droite du Père” / „La droite de Dieu”), spirituală. Expresiile idiomatice ale limbii engleze generează prin „right” o retorică a creativității / a calităților umane: „right as rain” (de calitate, de mâna-ntâi), o retorică a bunei morale: „right-hand man” (om de încredere, mâna dreaptă a cuiva). „Stânga” ilustrează opțiunea / orientarea univocă a ființei sociale spre un sistem simbolic sau

altul. „Dreapta” este lateralitatea laică a funcționalității în sens pozitiv / a perfecțiunii: „(as) right as a trivet (perfect, bine reglat, în perfectă stare de funcționare). Este impersonală, obiectivă. Stânga este „personală”, subiectivă, are o componentă afectivă („je chante de la main gauche”). „Dreapta” este ideală, se manifestă prin relații pe verticală, stânga este pragmatică, reală, se dezvoltă într-o puternică dinamică pe orizontala societății. Efectele drepte le regăsim în respectarea Legii și a spiritului acesteia. Dinamica socialului impune reguli proprii, „stânga” și „dreapta” pot fi „create” conjunctural (rom. „Își face și dreaptă și stângă”). „Dreapta” este perfectă, „stânga” este vicioasă (rom. „a trage la stânga” / rom. „a da la stânga” – a fura, a ascunde, a fi șiret), imperfectă (rom. „stânga face, dreapta trage!”), marcând eșecul creativ al ființei umane. „Dreapta” însă rămâne canonică.

Bibliografie

Benveniste Emile, 1999: Emile Benveniste, *Vocabularul instituțiilor indo-europene*, trad. din limba franceză de Dan Slușanschi, Paideia, București.

Candrea I.-A., 1895: Ion-Aureliu Candrea, *Poreclele la români*, Editura Librăriei Socecu & Comp., București.

Coșeriu E., 2000: Eugeniu Coșeriu, *Lecții de lingvistică generală*, traducere din spaniolă de Eugenia Bojoga, cuvânt înainte de Mircea Borcilă, Editura ARC, București.

Dumistrăcel S., 2001: Stelian Dumistrăcel, *Până-n pânzele albe*, ediția a II-a, revăzută și augmentată, Institutul European, Iași.

Duneton Claude, 2002: Claude Duneton, *La puce à l'oreille*, Editeur Li Livre de Poche nouvelle édition 2002 – Edition originale 1990, Collection Ldp numéro 5516, Nombre de pages 506 pages, Format 11 cm x 18 cm, ISBN 2253027049.

Surse

Guțu Gh., 2003: Gheorghe Guțu, *Dicționar latin-român*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Humanitas, București.

A. Nicolescu et al. 1982: A. Nicolescu, L. P. Teodoreanu, I. Preda, M. Tatos, *Dicționar frazeologic englez-român*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.